

NUTQNING TARKIBIY QURILISHI VA TUZILISHI

Najmiddinova Sarvara Samariddinovna

Olimjonova Zarnigor Shokirjon qizi.

O'zbekiston Davlat San'at va Madaniyat Institutining

Farg'ona Mintaqaviy filialining

Qo'girchoq teatr aktyorligi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Barchamizga ma'lumki, insonlar bilan o'zaro muloqot qilishda va muloqot avvalida muloqot o'rnatishda eng muhim bo'lgan narsa bu nutqimiz, ya'ni nutq madaniyatimiz sanaladi. Quyida aynan nutqning tarkibiy tuzilishi va tarkibiy qurilishi haqida bo'limlarga bo'lgan holda so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: nutq, muhim, til, tarkibiy, harakter, publitsistik, uslubiy, metafora, ikki, ekspressiv, ochiq, urg'u, aktsentologik, grammatik, talaffuz, leksik urg'u.

Ma'lumki, nutq tuzilish tilning yashash shaklidir. Nutqni tarkibiy qurilishi jihatdan uyushtirishning umumiy qonun-qoidalari mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

* uslubiy beligisi aniq ko'ringan birliklarning salmog'i va harakteri, Masalan, so'zlashuv nutqi uchun harakterli bo'lgan birliklarning tarkibiy qurilishi publitsistik, badiiy nutqda o'z o'rnini bilan ishlatilishi.

* nutq qurilishida analitizm va sintezizm nisbati. Masalan, badiiy nutqda analitizm nisbati kuchli bo'lib, kitobxon o'qish va o'ylash jarayonida muallif fikrini sintezlaydi.

* O'ta muhim ma'nolarni ifodalash darajasiga ko'ra har bir narsani o'z mohiyatiga mos keluvchi shakl bilan atash ilmiy nutqqa, muhim ma'nolarni ifodalovchi shakllarni tanlash so'zlashuv nutqiga, ekspressiv ma'nolarni ifodalovchi shakllarni tanlash publitsistik nutqqa, barcha uslublarga xos shakllardan foydalanish badiiy nutqqa xos belgidir.

* nutq tuzilishining to'liq shakllanganlik darajasi. Fikrni to'liq bayon etish natijasida nutqni to'liq shakllantirishga intiladilar. Bu holat yozma nutqda o'z aksini topgan. Sharoit, kontekst va ekstralingvistik omillar ta'sirida nutq to'liq shakllanmagan bo'ladi. Bu narsa to'liq kuzatiladi.

* metaforalardan foydalanish xarakteri. Nutqda metafora ikki ma'noni ifodalashga xizmat qiladi:

a) til yoki kontekstdan tashqari ma'no;

b) nutqiy yoki kontestual ma'no.

Ana shu ikki ma'noning o'zaro munosabati natijasida qo'shimcha sekmantik ottenkalar, ba'zan tushunib bo'lmaydigan sub'ektiv ma'nolar ifodalanadi.

So'zlashuv nutqida nutqiy metaforalardan foydalanadilar. Kitobiy nutqda ekspressiv, ochiq va yopiq metaforalardan foydalanishga intiladilar.

* o'zlashgan qatlamning salmog'i va xarakteri. Yozma nutqda o'zlashgan so'zlar salmog'i ko'pchilikni tashqil qiladi. So'zlashuv nutqida o'zlashgan qatlamning salmog'i ozchilikni tashqil qiladi. O'zlashgan qatlam shakllari o'zlashganlik darajasi unutilganda, kesatq, piching ma'nolarini ifodalaganda so'zlashuv nutqida ko'proq ishlatiladi.

* Til turli birliklarning o'zaro bog'liqlik darajasi. Ilmiy, publitsistik, rasmiy nutqda til birliklarining o'zaro aloqadorligi juda kam darajada, chunki ularda intellektual neytral shakllar ko'proq ishlatiladi.

Til turli birliklarining o'zaro aloqadorligi so'zlashuv nutqida yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki so'zlashuv nutqida har bir til birligi o'zining gapda joylashish o'rniga, intonatsiyasiga va urg'uning ta'siriga ko'ra turlicha vazifani bajaradi.

Nutqni shakllantirish omillari ta'sirida har bir nutqning asosiy xususiyatlari shakllanadi. Ular quyidagilardan iborat: nutqning to'g'riligi, tozaligi, aniqligi, mantiqiyliigi, ta'sirchanligi, obrazlilik, tushunarlilik va maqsadga muvofiqliigi.

Nutqning to'g'riligi. Bu uning bosh aloqa belgisi hisoblanadi. Nutqning to'g'riligi - so'zlovchi va tinglovchining bir-birini oson va tez tushunishlarini ta'minlovchi omil. Chunki nutq to'g'ri bo'lmasa, u aniq maqsadga muvofiq va mantiqiy ham bo'lmaydi. Nutq to'g'riligini ta'minlovchi bir necha omillar mavjud. Nutqning to'g'riligi, eng avvalo, uning adabiy til me'yoriga muvofiq kelishidir. Bunda ikki xil me'yorga (amalga) qattiq rioya qilinishi lozim. Bular aktsentologik (so'z va formalarda qonunning to'g'riligi) va grammatik me'yorlardir.

Aktsentologik me'yorlarga binoan ulardagi ayrim bo'g'inlarning zarb bilan aytilishi, talaffuz qilinishi. Ma'lumki, o'zbek tilida so'zlarga qo'shimchalar qo'shilishi bilan urg'u keyingi bo'g'inga ko'chiriladi. So'zlardagi urg'uning ko'chishi bilan ba'zan so'z ma'nosi ham o'zgaradi. Masalan: atlas-atlas, olma-olma, hozir-hozir, yangi-yangi, qatlama-qatlama kabi. Urg'uni qayerga qo'yishni farqlamaslik so'z ma'nolarining buzilishiga sababchi bo'ladi.

O'zbek nutqida ikki xil urg'u, ya'ni leksik urg'u va mantiqiy urg'u mavjud. Leksik urg'u, birinchidan, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish me'yorlarini belgilashga yordam beradi, ikkinchidan, so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladi (atlas -

mato, atlas - jug'rofiy atlas), uchinchidan, so'z shakllarini farqlashda ishlatiladi (qushcha - kichkina qushday, qushcha - qushday).

Nutqda mantiqiy urg'u ham mavjud. Bunda so'zlovchi gap bo'laklaridan birortasini kuchliroq talaffuz qiladi va tinglovchining e'tiborini shu bo'lak orqali ifoda etilgan ma'noga tortadi.

Masalan: Besh bolali xotin avtobusga chiqdi. Bunda mantiqiy urg'u besh so'ziga, bolali so'zi va xotin so'ziga tushganda gapning ma'nosida o'zgarish yuz beradi. So'zlarga qay yo'sinda urg'u berilishiga qarab ma'no o'ttenkalari o'zgaradi. Shu o'rinda Bernard Shouning qo'yidagi so'zlarini eslash o'rinli: «Ha so'zini aytish va talaffuz qilishning ellik xil usuli mavjud, lekin uning bir xil yozilish usuli bordir»9 /7:-172/. Haqiqatan ham so'zlashuv nutqida ha goh mustaqil gap sifatida tasdiq, javob, rozilik, biror fikrga qo'shilganlik va darak, so'roq, buyruq, his - hayajon ifodalashi, juda ko'p sintaktik konstruktsiyalar bilan yonma-yon yoki ularning vazifaviy sinonimi sifatida qo'llana olishi mavjud.

Grammatik me'yorlarga rioya qilish deganda gap tuzish qoidalaridan to'g'ri foydalanish, o'zak va qo'shimchalar o'rtasidagi bog'lanishning tabiiyligi, ega va kesim mosligi kabi xususiyatlarni e'tiborga olish lozim bo'ladi. Lekin tilimiz va mustaqilligimizda morfologik, sintaktik chalkashliklar tez-tez uchrab turadi. Bular kelishik qo'shimchalarini farqlamasdan ishlatishda (ularni(ng), uch o'g'li bor, sizni(ng) o'zingizga munosib, pichoqni(ng) sopi, odamlar seni(ng) oldingga(da) nima qiladi), fe'lning tuslovchi shakllarini qo'llashda shevalarga xos belgilarni ishlatishda (bordik - borduz, borduvuza; keldingiz - keldiz, keldiyla; borayotgan - borvotkon, boryatirgan; borsak - borsov, borsovza).

Nutqda ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni joy-joyida ishlatish nutq to'g'riligini ta'minlashda kerakli omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gumboldt V.O razlichin organizmov chilovekogo yazo'ka. SPB, 1985, s.141.
2. Shteyntal G. Grammatika, logika I psixologiya arang. Zvegintsev V. A.Xrastomatiya po istorii yazo'ka znanie. XIX-XX vekov. Z.I.M.: 1956. S. 106.
3. Psixologiya. M. 1984. S.262.
4. Nematov X, Bozorov O "Til va Nutq"
5. U. Boltaboyeva "Sahna Nutqi"
6. Vikipediya